

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ
СПРАВ
КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ЛЬОТНИЙ КОЛЕДЖ**

**Циклова комісія економіки, соціально-гуманітарних та
фундаментальних дисциплін**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**з навчальної дисципліни «Історія держави і права України»
вибіркових компонент**

**освітньо-професійної програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
*Авіаційний транспорт***

272 Авіаційний транспорт (Оператор безпілотних літальних апаратів)

**за темою 1 - Історія держави і права України як наука та навчальна
дисципліна**

Кременчук 2024

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 22.02.2024 №2

СХВАЛЕНО

Методичною радою
Кременчуцького льотного
коледжу Харківського
національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 17.01.2024 № 6

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 22.02.2024 №2

Розглянуто на засіданні циклової комісії економіки, соціально-гуманітарних та фундаментальних дисциплін, протокол від 05.01.2024 №14

Розробник: викладач циклової комісії економіки, соціально-гуманітарних та фундаментальних дисциплін, спеціаліст вищої категорії Хомяк О.В.

Рецензенти:

1. Викладач Кременчуцького національного університету ім.М.Остроградського, к.пед.наук, доц., доцент кафедри психології, педагогіки та філософії Сошенко С.М.
2. Викладач циклової комісії економіки, соціально-гуманітарних та фундаментальних дисциплін Кременчуцького льотного коледжу ХНУВС, к.пед.н, викладач вищої категорії Кірюхіна М.В.

Тема 1. Історія держави і права України як наука та навчальна дисципліна.

План:

1. Предмет, методи та завдання дисципліни «Історія держави і права України»
2. Періодизація і джерела історії української державності та права
3. Стародавні держави та право на території сучасної України

Рекомендована література:

Основна:

1. Історія держави і права України. Підручник. – У 2-х т. – Том 1. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 656 с.
http://pravnyk.info/spb_idpu.htm; http://adhdportal.com/book_3121.html;
 Том 2. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 580 с.
http://pravnyk.info/spb_idpu.htm
2. Навчально-методичні матеріали з історії держави і права України. – ХНУВС. – 2021.(Електронний ресурс).

Додаткова:

1. Бабкін В.Д. Сучасна методологія досліджень історії держави і права України //Антологія української юридичної думки. Т. 10: Юридична наука незалежної України. – К.: Юрид. книга, 2005. – С. 103-115.
2. Енциклопедія історії України: У 10 т. – К.: Наук. думка, Т.1 – 10: 2005 – 2013.;
3. Усенко І.Б. Історія держави і права України: проблеми предмета і методології досліджень.//Правова держава. Ювілейний щорічник наукових праць. Випуск десятий. – К. : «Ін Юре», 1999. Стор.237-244.
4. Юридична енциклопедія: В 6 т. – К.: «Укр. енцикл.», Т. 1 – 6: 1998 – 2004р.

Інформаційні ресурси в інтернеті

1. <https://uk.wikipedia.org>
2. <https://mon.gov.ua>
3. <https://uahistory.co>

Вступ

Історія держави і права України є історико-правовою наукою, оскільки вона має безпосереднє відношення як до науки історії, так і до науки про державу та право. За своїм характером це навчальна юридична дисципліна. Саме тому вона є невід'ємною частиною і необхідним елементом вищої

юридичної освіти. На відміну від загальної історії, історія держави та права України не досліджує суспільство в цілому. Історія держави і права України вивчає процеси виникнення, розвитку, змін різних типів і форм держави, а також правових інститутів українського народу в хронологічній послідовності.

Обов'язковим компонентом, відсутність якого унеможливило б пізнання історико-правової спадщини, є глибокий і всебічний аналіз найважливіших юридичних пам'яток нашої минувшини. Потреба у цьому обумовлена підвищенням якості історико-правової підготовки слухачів, курсантів та студентів, їхньої загальної правової культури, а також можливістю ознайомлення з процесом становлення галузей українського права.

1. Предмет, методи та завдання навчальної дисципліни „Історія держави та права України”

Український народ має величну, узгоджену з ритмами всесвіту культуру, що бере свої витoki від часів Трипілья, а то й ще раніше, – стверджують сучасні археологи, етнологи, етнографи та ін. Прагнення до порядку – це закладена вже на рівні етногенетичного коду парадигма буття українського народу. Для українського етносу характерним є прагнення до впорядкованості в усьому, що концентрується в праві, правді, яким протистоїть неправда, кривда.

Історія держави та права України є невід'ємною складовою частиною багатовікової історії нашого народу, який творив та розвивав власну державність, втрачав її не зі своєї волі, відроджував Українську державу, розбудовував її, творив і вдосконалював національне право.

Предметом історії держави та права України є закономірності та особливості виникнення, становлення, розвитку різних типів і форм держави та права, а також державно-правових інститутів і суспільно-політичних систем, що функціонували на території України, в їхній історичній конкретності та хронологічній послідовності. Історія держави та права України є важливою складовою історії нашого народу, яка загальними і специфічними методами виявляє закономірності розвитку державотворчих процесів і правових систем. Саме тому історія держави та права, маючи чітко визначений предмет дослідження, належить до юридичних, державно-правових дисциплін. Вона охоплює розвиток усіх аспектів еволюції держави на території України – її державного механізму, форм державної єдності, правової системи.

Процес набуття, поглиблення, розширення та розвитку знань називають „пізнанням”. Людина пізнає світ різними способами та засобами, які в контексті наукових досліджень отримали назву „методи” (від лат. *methodus* – прийом, спосіб). **Методи історії держави та права України** – це сукупність прийомів, способів і засобів дослідження та практичного засвоєння дійсності,

за допомогою яких пізнаються державно-правові явища у процесі їх виникнення, розвитку та функціонування на території сучасної України.

Система методів історії держави та права України включає такі складові:

- 1) загальні методи мислення (аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, аналогія);
- 2) філософські методи (діалектичний);
- 3) загальнонаукові методи (історичний, системний, функціональний, структурний);
- 4) конкретно-наукові (приватнонаукові) методи (неюридичні – статистичний, математичний та юридичні (власні) – історико-правовий, порівняльно-правовий, спеціально-юридичний).

Діалектичний метод – це універсальний метод, в основі якого лежить діалектика, тобто вчення про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства та мислення. Цей метод використовується з метою продемонструвати зв'язки між певними суспільними явищами, що мають істотний вплив на становлення та розвиток українського права й державності.

За допомогою **історичного методу**, який ґрунтується на вивченні процесів формування та розвитку української державності та права в хронологічній послідовності, розкрито розуміння їх сутності.

Порівняльно-історичний метод дозволяє виявити загальні закономірності розвитку держави та права в різних народів, які населяли українські землі в різні історичні епохи. **Метод правової аналогії** найчастіше застосовується в разі, коли відомості про певні явища не збереглися у первісній формі або є фрагментарними. Заповнити прогалини пізнання можна через зіставлення їх з іншими подібними фактами та подіями. **Статистичний метод** стає в пригоді для дослідження кількісних сторін історичного процесу, коли для об'єкта пізнання характерні значні числові показники.

Історія держави та права України перебуває в тісному зв'язку з загальною історією, теорією держави та права, історією держави та права зарубіжних країн, галузевими юридичними дисциплінами. Так, історія держави та права використовує результати узагальнень, категорії та поняття, розроблені **теорією держави та права**, й водночас надає конкретний історико-правовий матеріал для таких узагальнень. Проте відмінність між ними полягає в тому, що теорія держави та права узагальнює найхарактерніші закономірності всієї людської цивілізації, а історія держави та права вивчає конкретні державно-правові системи, їх особливості та характерні риси, в нашому випадку – на території України.

Історія держави та права України перекликається з **історією держави та права зарубіжних країн**, вирішуючи притаманні обом дисциплінам

завдання. Як одна, так і інша застосовують спільні методи дослідження, виконують аналогічні функції, використовують спільний поняттєво-категоріальний апарат, проте розрізняються за предметом дослідження. Історія держави та права виступає в ролі своєрідного вступу до **галузевих і спеціальних юридичних дисциплін**. Вона вивчає історію формування галузей права від моменту їх виникнення до нинішнього часу, включаючи і основи чинного права, враховує специфіку окремих галузей, висвітлює їхні роль і значення. Вона з'ясовує взаємозв'язок певних галузей, показує їх підпорядкованість інтересам певних політичних сил, соціальних груп, класів і т.д.

2. Періодизація і джерела історії української державності та права

Періодизація історії держави та права України відіграє важливу роль, оскільки ця навчальна дисципліна охоплює надзвичайно великий період історії, тож хаотично, вибірково її вивчати не можна. Має бути хронологічно, системно та логічно обґрунтований виклад матеріалу, поділеного для кращого засвоєння на певні періоди. Марксистська історична наука в основу періодизації клала типологічно-класові критерії, наприклад, рабовласницький період, феодальний, капіталістичний і соціалістичний періоди.

На теперішній час цей підхід вважається одностороннім, обмеженим. Логічнішою є загальносвітова цивілізаційно-хронологічна теорія, де певні періоди історичного розвитку визначаються не лише об'єктивно-матеріальними факторами та реальним співвідношенням класових сил, а й ідейно-політичними факторами, накопиченими у процесі історичного розвитку.

На жаль, в українській державно-правовій науці досі немає єдиної, чіткої й обґрунтованої періодизації. Вчені визначають від 5 до 19 періодів.

Однак взявши за основу хронологічно-цивілізаційну підставу періодизації, обґрунтовану суттєвими змінами, що відбувалися на землях України, можна виокремити такі основні періоди розвитку державності та права на території сучасної України:

- I період – стародавні (перші) державні утворення на території України та їх право (середина I тис. до н.е. – V ст.).
- II період – держава і право Русі та Галицького-Волинського князівства (IX – XIV ст.).
- III період – держава та права на українських землях у складі Великого князівства Литовського, Польщі та Речі Посполитої (XIV – XVII ст.).
- IV період – Запорозька Січ і Гетьманщина (XVI – кін. XVIII ст.).
- V період – суспільно-політичний лад і право України у складі Австрійської, Австро-Угорської та Російської імперій (кін. XVIII – поч. XX ст.).

- VI період – національна державність і право України у 1917 – 1921 рр.
- VII період – радянська державність і право в Україні (1917 – 1991 рр.).
- VIII період – розпад СРСР і відродження Української незалежної держави (1991 – поч. XXI ст.).

Водночас можна виокремити більш глобальні періоди становлення та розвитку власне Української держави і права:

- 1) Русь і Галицько-Волинська держава;
- 2) Запорозька Січ і Гетьманщина;
- 3) УНР, Українська Держава та ЗУНР;
- 4) сучасна Українська республіка та право.

3. Стародавні держави та право на території сучасної України

Першим етносом, що населяв територію України, про які в джерелах збереглися певні відомості, були **кімерійці** (IX – перша половина VIIст. до н.е.). Цей давньоіранський кочовий народ, генетично близький до скіфів, займав значні простори між Дністром і Доном, а також Таманський і Кримські півострови. Вершники, об'єднані в загони, були основою кімерійського війська, їм були притаманні рухомість і маневреність, що давало значні переваги у боях із піхотою. Кімерійці – це насамперед кінні стрільці, озброєні сталевими чи залізними мечами, бойовими молотками та булавами. На чолі загонів у першій половині VIIст. до н.е. стояли вожді **Лігдаміс** і **Теушпа**.

Незважаючи на значну територію, де мешкали кімерійці, наявність численних правителів-царів, створити повноцінну державу вони не спромоглися. Цьому завадили численні племена скіфів, які у другій половині VIIст. до н.е. витіснили кімерійців з Причорномор'я, частково асимілювавшись з ними, а частково потіснивши їх на Близький Схід.

Кочові племена скіфів захопили причорноморські степи, утворивши могутній племінний союз – **Велику Скіфію**, – який проіснував упродовж VII – IIIст. до н.е. Скіфські племена освоювали територію між Меотидою (Азовським морем) та Істром (Дунаєм). Давньогрецький історик Геродот визначав Скіфію як величезний квадрат, розміром 4тис. на 4тис. стадій, що практично охоплював територію сучасної України.

Населення поділялося на дві великі групи: кочові племена, до яких належали **скіфи-кочівники** та **царські скіфи**, які відповідно розпорошилися на схід від Дніпра та в Криму, а також осілі племена – **скіфи-хлібороби** та **скіфи-орачі**, місцем розселення яких стало Лівобережжя та простори на захід від Дніпра.

На думку більшості скіфологів, наприкінці VI – початок Vст. до н.е. утворилася Скіфської держави, яка досягла найвищого розквіту за часів

царя **Атея** в IV ст. до н.е. Держава стала централізованою, розпочалося карбування власної монети, було розширено кордони країни. Однак у III ст. до н.е. Велика Скіфія занепала, хоча й ненадовго, її відродження, щоправда, у значно вузких кордонах, розпочалося через кілька десятиліть. У степовому Криму утворилася нова держава – **Мала Скіфія** з центром у м. Неаполі Скіфському (поблизу сучасного Сімферополя). Відтоді історія пізніх скіфів впродовж 600 років спливала в межах територіальних утворень Нижнього Придніпров'я, Степового Криму та Нижнього Придунав'я. У цьому ареалі розселення скіфи переходили до повної осілости, ставали землеробами.

Найбільшої могутності Мала Скіфія досягла в II ст. до н.е. за часів царя Скілура. Вона перебувала на піднесенні, що наприкінці II – III ст. змінилося занепадом. Таким чином, Мала Скіфія проіснувала до III ст. н.е., доки не була остаточно знищена готами.

Державний лад. За формою правління Скіфське царство відносять до монархії на чолі зі спадковим **царем**. В історії відомі імена таких скіфських царів як Скілур, Палак, Фарзай та Інісмей. У них зосереджувалася судова влада, інколи вони виконували жрецькі функції, були верховними власниками землі. Проте влада царя не була абсолютною. Вона обмежувалася **радою скіфських племен** та **народними зборами** всіх воїнів, про існування яких повідомляв Геродот. Апарат державного управління складався в основному з найближчих родичів царя та представників аристократії. На рівні місцевого управління ще панували пережитки родоплемінної організації. Старійшини та вожді племен традиційно очолювали місцеві органи влади.

Суспільний лад. Основні матеріальні ресурси зосереджувалися в руках скіфської знаті, до якої належали: **царська родина**, **дружинники** та **багаті купці**. Особливе місце в суспільній ієрархії посідала відокремлена соціальна верства – **жерці**. Вони перебували у привілейованому становищі відносно інших соціальних груп. Разом з царем, ймовірно, провадили судочинство.

Найчисленнішу верству скіфського суспільства становили **вільні общинники**. Саме на них покладались обов'язки військової служби, сплати різноманітних повинностей. У Малій Скіфії **вільні ремісники й торгівці** становили основну частину міського населення. На нижній сходинці суспільної піраміди перебували **раби**. Вони не відігравали вирішальної ролі в системі виробництва матеріальних благ, але їхня частка у складі населення була значною. Кількість рабів зростала насамперед за рахунок військовополонених.

Джерела та основні риси права. Основним джерелом права Скіфського царства було **звичаєве право**, яке так і не набуло писемної форми. Паралельно існували **норми права**, встановлені царською владою. Існували у скіфів і **міжнародні договори**. Серед злочинів найнебезпечнішими вважалися злочини проти царя, тобто замах на його життя або вбивство правителя, непокоря царському розпорядженню. Такі протиправні діяння каралися смертю. Упродовж тривалого часу у скіфів зберігалася кровна

помста. Шлюбно-сімейні відносини базувалися на принципах патріархату (зверхності батька). Дозволялося багатоженство. Привілейоване становище серед жінок мала старша дружина. Вдова померлого переходила як річ у спадок до старшого брата. Батьківський будинок з господарством спадкував молодший син (принцип мінорату).

Античні міста-держави та їх політико-правова система.

У VIIст. до н.е. на невеликому острові Березань переселенці з Греції заснували м. Борисфеніда, що стало першим еллінським поселенням у Північному Причорномор'ї. Слідом за ним виникли **Ольвія, Тіра, Херсонес, Пантикапей, Феодосія** та низка інших міст, в яких панівною формою соціального, економічного й політичного устрою суспільства була **полісна модель**, властива організації життя в самій Греції. Вона полягала в існуванні єдиного комплексу, до якого входило місто як центр культури, політики, ремесла, торгівлі, з одного боку, та прилегла сільська округа (**хора**) як осередок землеробства – з іншого.

У своєму розвитку міста-держави Північного Причорномор'я пройшли три основні етапи:

1. Ранньоантичний(VII – Iст. до н.е.), який охоплював період від початку грецької колонізації до захоплення Понтійським царством усіх причорноморських держав.

2. Римський (Iст. до н.е. – 70-ті роки IVст. н.е.), який характеризується початком боротьби Римської імперії з Понтійським царством, її перемогою й поширенням впливу на все Північне Причорномор'я.

3. Пізньоантичний(70-ті роки IVст. – середина VIст.), який дослідники виокремлюють лише для Пантикапея та Херсонеса, які увійшли до складу Візантії.

Державний лад міст Північного Причорномор'я визначався республіканськими традиціями, наявними в метрополії. Залежно від панівної в місті політичної сили поліси мали **аристократичний характер** як міста Боспорського царства чи **демократичний** як Ольвія та Херсонес.

Вищим органом законодавчої влади в містах Північного Причорномор'я були **народні збори** (еклесія), в роботі яких мали право брати участь лише повноправні громадяни міста, які досягли 25-річного віку. Жінки, іноземці та раби до участі у зборах не допускалися. Права громадянства надавалися лише тим іноземцям, які зробили великі послуги державі.

На народні збори покладалося розв'язання питань зовнішньої політики, оборони держави, вибори посадових осіб (магістратів), утримання флоту тощо. Збори також ухвалювали закони щодо грошового обігу, надавали право на звільнення від митних зборів, приймали постанови про натуралізацію іноземців.

Виконавчу владу здійснювали **магістратури** – колегії або окремі посадові особи – **магістрати**, обрані на народних зборах відкритим голосуванням терміном на один рік. Вищою магістратурою була **колегія архонтів**, яка складалася з п'яти осіб. Вона керувала всіма іншими колегіями, наглядала за фінансовою системою, відповідала за дипломатичні відносини. У разі потреби колегія архонтів скликала народні збори. Президент колегії очолював адміністративну владу всього міста.

Існували й інші колегії. Так, військовими справами відала **колегія стратегів** із шести осіб – найвищих воєначальників поліса. Термін повноважень членів колегії також становив один рік. Нагляд за порядком на ринках, якістю товарів, сплатою мита іноземними купцями здійснювала **колегія агрономів**. **Колегія астиномів** мала поліцейські функції та стежила за порядком у міському комунальному господарстві, водопостачанні, наглядала за будівництвом, шляхами, ремісничою діяльністю тощо.

У деяких містах Північного Причорномор'я ще існувала посада царя. Щоправда, в Ольвії та Херсонесі вона була вже лише релігійною, особливим магістратом. Обрана на посаду особа виконувала обов'язки довічно.

Рада міста (буле), будучи постійним органом влади, також обиралася повноправними громадянами. Вона готувала рішення народних зборів, перевіряла кандидатів на виборні посади, контролювала їхню діяльність.

В античних містах існували й **суди**. Вони склалися з кількох відділів, кожен з яких вирішував окремі питання. Засуджені сплачували штрафи, в них конфісковували майно на користь держави. Особливо суворо карали вільновідпущеників, які порушили закон, їх можна було повернути до попереднього рабського стану.

Суспільний лад міст Північного Причорномор'я характеризувався наявністю **рабів і рабовласників**. З-поміж джерел рабства вирізнялися воєнний полон, народження від рабині, купівля рабів на невільничих ринках або в сусідніх племен. Рабська праця використовувалась у домашньому господарстві, ремісничих майстернях, частково в сільському господарстві. Поряд з рабською широко використовувалася праця прикріплених до землі місцевих жителів – **пелатів**. Обробляючи землю, вони змушені були віддавати частину врожаю власникам земельних угідь.

Джерелами права в містах Північного Причорномор'я були рішення народних зборів, декрети рад міст, розпорядження магістратів і магістрів, місцеві звичаї. Земля перебувала як у державній, так і в приватній власності. Тому значного розвитку набуло зобов'язальне право. Налагоджені торговельні зв'язки з сусідніми країнами зумовили появу таких договорів як позики, дарування, купівлі-продажу, поклажі тощо. Більшість важливих угод купівлі-продажу укладалися при свідках, у державних установах або у присутності чиновників. Відомості про стан кримінально-правових відносин

– надзвичайно скупі. Найнебезпечнішими злочинами вважалися зрада, змова. За їх здійснення на винного очікувала смертна кара.

Суспільний, державний лад і право Боспорського царства.

Об'єднавчі тенденції між грецькими містами-полісами призвели до створення **Боспорського царства**. Воно сформувалося в V – IVст. до н.е. внаслідок союзу кількох грецьких держав, таких як Пантикапей, Фанагорія, Гермонасса, Феодосія та ін. Воно охоплювало територію Керченського і Таманського півостровів, а також південне узбережжя Азовського моря до гирла Дону. Центром і столицею царства було місто Пантикапей (сучасна Керч). Цю державу створили не лише грецькі поселенці, до неї входила територія місцевих племен.

Свого найвищого політичного і культурного розвитку Боспорське царство досягло в IV – IIIст. до н.е., а з IIст. н.е., зруйноване готами та розгромлене гунами, воно увійшло до складу Візантійської імперії. У Боспорському царстві одразу після об'єднання містам надавалася певна самостійність у розв'язанні внутрішніх справ. Поступово залишки автономії скасувались, і в перших століттях нашої ери Боспор перетворився на державу з **монархічною формою правління**, де в царя зосереджувалася вся повнота влади. Він став головним розпорядником матеріальних благ і людських ресурсів.

Функції **виконавчої влади** виконували **придворні чиновники**: міністр двору, особистий секретар царя, охоронець царської скарбниці, спальник, управитель сіл тощо. До центрального апарату управління входили начальник двору, начальник фінансів, охоронець скарбниці, керуючий справами релігійних культів та ін. Зв'язок з місцевими племенами й сусідніми державами здійснювався через спеціальний штат на чолі з головним перекладачем.

За римських часів Боспор опинився у васальній залежності від Риму. Царі стали офіційно титулуватися „друг кесаря і друг римлян”. При вступі на престол боспорський цар обов'язково затверджувався римським імператором, від якого одержував символ царської влади – скіпетр. Римські правителі опікувалися Боспором, тримали тут свої залоги. Держава поділялася на округи, якими управляли призначені царем намісники. При цьому широка автономія Боспору залишалася.

Суспільний лад Боспорського царства як і міст Північного Причорномор'я характеризувався наявністю **рабів і рабовласників**.

До пануючої верхівки належали царська сім'я та її оточення, чиновники центрального й місцевого апаратів влади, судновласники, работоргівці, власники земельних ділянок, ремісничих майстерень, заможні купці, представники родоплемінної й військової знаті, жерці.

У Боспорській державі жили вільні піддані середнього достатку, які не мали рабів, іноземці, а також вільні селяни-общинники (пелати). Новим явищем соціального життя Боспору в римський період стала поява вільновідпущеників. Найнижчий щабель соціальної драбини традиційно займали раби, які поділялися на приватних і державних.

Право. В істориків права надто мало відомостей про боспорське право. **Джерелами права** були звичаї місцевих племен, закони й декрети грецьких міст-полісів, закони Боспорського царства. Найбільша кількість юридичних норм стосувалася регулювання майнових відносин, насамперед права державної і приватної власності на землю, рабів, основні знаряддя й засоби виробництва, а також захист цих норм. Право власності, право володіння, зобов'язальне право регулювалися найчіткіше.

Найтяжчими злочинами вважалися змова та замах на життя царя, повстання, державна зрада, зносини з політичними емігрантами. За ці злочини присуджувалася смертна кара з конфіскацією майна.